

A „Gall Birodalom” története a források tükrében

Történelmi háttér: a Római Birodalom válsága a III. században

A katonacsászárok korában (235–284) a Római Birodalom története legsúlyosabb válságát éli át. A III. század gazdasági, társadalmi és politikai szinten teljes visszaesést mutat a II. századhoz képest, és a *principatus* hatalmi berendezkedése, struktúrája már képtelen tartós megoldásokat találni az egymást generáló problémákra. A hadsereg hatalmi tényezővé lép elő, császárokat emel fel és buktat meg. A társadalom fokozatosan militarizálódik, és a vezető katonai, közigazgatási pozíciókat az *ordo equester* tagjai töltik be.

A birodalom Valerianus és fia, Gallienus uralkodása alatt súlylyed a mélypontra (250-es, 260-as évek): a dunai és a rajnai *limes* menti provinciák ki vannak téve a germán törzsszövetségek sorozatos támadásainak, míg keleten a perzsa nyomás erősödik. A 250-es években Gallienus a birodalom nyugati felében, míg Valerianus a keleti térségben harcol Róma ellenségeivel. Végül 259/260 táján a birodalmat szörnyű csapás éri: Valerianust fogságba ejti I. Sapur

szászánida uralkodó Edessa és Carrhae környékén, aminek következtében a központi hatalom összeomlik, és uzurpátorok lépnek fel Gallienusszal szemben.

A rajnai térségben Marcus Cassianus Latinius Postumus, Germania Inferior helytartója lázad fel. 259/260-ban ostrom alá veszi Colonia Agrippinensist (a mai Köln), és a város bevétele után katonái megölik Gallienus fiát, Saloninust, és a *praefectus praetoriót*, Silvanust. Mire Gallienus felvonulhatott Postumus ellen (a császárt ugyanis az illyricumi lázadás leverése kötötte le), addigra egész Gallia (kivéve Trisalpina), Germania, Raetia, Britannia és Hispania már az ellencsászárhoz pártolnak. Így formálódott ki a nyugati területekből a gall ellencsászárok hatalmi bázisa, amit a történeti hagyomány alapján csak „Gall Birodalomként” aposztrofáltak a történészek.

Források

A gall ellencsászárok történetének és kronológiájának rekonstruálását rendkívül megnehezíti az írott források szűkszávsága, hiányossága és ellentmondásossága. Ráadásul a rendelkezésünkre álló történeti beszámolók a központi területek császáraival (vagyis Gallienusszal, II. Claudiusszal, Aurelianuszal) foglalkoznak tüzetesebben, így a gall ellencsászárokról igen keveset tudunk. A főbb írott források közé sorolható Aurelius Victor, Eutropius, az *Epitome de Caesaribus*, a *Historia Augusta*, valamint két kései bizánci szerző, Zósimos és Zónaras.

Aurelius Victor és Eutropius (IV. század második fele) a mára elveszett, valószínűleg Diocletianus idején (III–IV. század fordulóján), vagy legkésőbb a IV. század közepén keletkezett *Császártörténet* életrajzeit használták forrásul. A kronológiában nagy segítséget jelentenek, közel jól is határozzák meg a gall uzurpátorok regnálási idejét.

Az *Epitome de Caesaribus* (IV. század vége) a hagyomány Aurelius Victornak tulajdonítja, de legalább egy generációval később íródhatott. Rövid, tömör életrajzai a központi császárokról adnak felvilágosítást, a gall ellencsászárokról rendkívül szűkszavú. De a kronológia szempontjából szintén nélkülözhetetlen.

A *Historia Augusta* (valószínűleg a IV. század vége, vagy az V. század eleje) a legbővebb és a legkétségesebb forrás, ezért DRINKWATER szerint nem is használható a „Gall Birodalom” történeti rekonstrukciójához. Ugyanis ismeretlen szerzője valószínűleg Aurelius Victort és Eutropiust használta forrásul, és az ő beszámolóikban szereplő eseményeket aztán kiegészítette saját képzeletével. Ezt jelzik a más forrásból nem ismert anekdoták, beszédek és levelek közbeékelése, az ismeretlen szerzőkre való hivatkozások, és az igen súlyos tévedések (pl. Victorinus megelőzi Mariust az uralkodásban; Postumus tíz év helyett csak hét évig van hatalmon; Marius mindössze három napig uralkodik). DRINKWATER szerint ezért a *Historia Augusta* e korszakra vonatkozó életrajzai sokkal inkább egy összefüggő *panegyricus* részei, amelynek kicsúcsosodása a II. Claudiusról szóló *vita* (ennek bizonyítéka, hogy a szerző többször is dicséri Nagy Constantint, akit a római történetírók hagyományosan II. Claudius leszármazottjának tartanak). Ezenfelül Claudius és a harminc zsarnok (köztük a gall uzurpátorok) méltatásának másik célja Gallienus teljes lejáratása, aki kocsmázásai közepette nem csupán elkótyavetyélte a birodalmat, hanem teljesen kiszorította a *senatori* arisztokráciát a vezető katonai és közigazgatási pozíciókból.

Az események és a személyek objektív értékelésében a bizánci Zósimos (V. század) és Zónaras (XII. század) nyújthatnak segítséget. Noha nagy időtávlatból tekintenek vissza a katonacsászárok zavaros korára, beszámolóik kiemelt fontossággal bírnak, mert fő forrásuk a III. századi athéni államférfi és történetíró, Dexippos, akinek elveszett műveiből (*Chroniké Historia; Skythika*) sokat merítettek.

A fentebb bemutatott történeti beszámolók ellentmondásosságának és hiányosságának feloldásában a történészek számára nagy segítséget jelenthetnek a feliratok (főként épületek, mérföldkövek, oltárok, mozaikrészletek) és a nagy számban fennmaradt pénzérmék (*aureusok*, *antoninianusok*), amelyek a gall ellencsászárok kronológiájának szempontjából szintén hasznosak.

Kronológiai problémák. Hagyományos kronológia versus Lafaurie–König kronológia

A két kronológiai elmélet ismertetése előtt le kell szögezmem, hogy csupán a gall ellencsászárokra vonatkozó forrásokból pontosan nem lehet megállapítani a hatalomra kerülés, a regnálási idő, vagy az elhalálozás dátumát. De ha a központi területek császáraival párhuzamosan vizsgáljuk a gall uzurpátorok kronológiáját, akkor közelebb kerülhetünk a megoldáshoz.

Az összehasonlítás során felhasználhatjuk az Aurelius Victornál és Eutropiusnál megadott uralkodási évek számát, valamint azokat a fennmaradt *aureusok*at és *antoninianusok*at, amelyeken mind a legitim császárok, mind a gall uzurpátorok feltüntetik a *tribunicia potestas* számát. Ugyanis a *tribunicia potestas*t a császárok évente megújították, mert egyfelől biztosította nekik a vétőjogot, másfelől megadta a jogot a mindenkori császárnak arra is, hogy a főbb tisztségekbe saját jelöltjeit emelhesse. KÖNIG szerint ezt az új *consulok* hivatalba lépése (tehát január 1-je) előtt vehették fel a császárok még az előző év végén, talán december 9-én vagy 10-én.

Az ezekből építkező hagyományos kronológia képviselői (például DRINKWATER és ELMER) abból az alaptételből indulnak ki, hogy Postumus lázadásának kiváltó oka Valerianus fogságba esése volt 259 nyarán. Így Colonia Agrippinensis elfoglalása, Saloninus és Silvanus meggyilkolása még ez év őszének végéig lezajlott, és Postumus

259 decemberében vette fel az első *tribunicia potestast*, mint a nyugati területek ellencsászára. A lázadás 259-es datálására a hagyományos kronológia képviselői szerint az *Epitome de Caesaribus* II. Claudiusra vonatkozó része szolgáltatja a legfőbb bizonyítékot: ... *Hic Claudius Gallieni morientis sententia imperator designatur, ad quem Ticini positum per Gallonium Basilium indumenta regia direxerat, extinctoque a suis Aureolo, receptis legionibus adversum gentem Alamannorum haud procul a lacu Benaco dimicans tantam multitudinem fudit, ut aegre pars dimidia superfuerit.* (3) **His diebus Victorinus regnum cepit** (*Ep. Caes.* 34. 2–3).

Az *Epitome* szerzője miután megemlíti II. Claudius hatalomra kerülését, a Mediolanumot (a mai Milánót) tartó Aureolus legyőzését és az alemannok vereségét a Benacus-tónál (mai Garda-tónál), hozzáteszi, hogy ezekben a napokban már Victorinus (a harmadik gall ellencsászár) uralkodott. Ezek a „napok” logikailag a 269. évre vonatkoznak, mivel Gallienus halálakor (268 késő nyarán) és Claudius hatalomra kerülésekor (268 kora őszén) Postumus még életben volt: a hagyományos kronológia szerint 268 őszén halhatott meg, Moguntiacum (mai Mainz) bevétele után, majd őt követte Marius, aki már 268 végét sem élhette meg. 269 mellett szól az is, hogy az alig két évig hatalmon levő Claudius a 270. esztendő hadjáratra alkalmas időszakát már a Balkánon töltötte a gótokkal és herulokkal küzdve egészen a haláláig. Tehát Mediolanum bevétele és az alemannok legyőzése Claudius első, és egyben legteljesebb uralkodási évéhez, vagyis a 269. január 1-jével kezdődő évhez köthetők, amikor már Victorinus uralkodott a birodalom nyugati része felett. Végül, ha az *Epitome* 269-re vonatkozó híradása mellé hozzávesszük Eutropius azon állítását, miszerint Postumus tíz évig volt hatalmon, akkor a hagyományos kronológia képviselői szerint az első gall ellencsászár fellépése valóban 259-re tehető.

Egyes történészek azonban eltértek a hagyományos kronológiától, és új bizonyítékok alapján elvetették Postumus lázadásának

259-re való datálását. LAFAURIE és követői szerint az egyiptomi Alexandriában 260 szeptemberéig verettek érméket Saloninus kép-másával, tehát Gallienus fia még életben volt 260-ban. Az innen előkerült érmék alapján máris sutba lehetne vágni a hagyományos kronológiát. Sőt, ha mereven ragaszkodunk ahhoz, hogy Postumus lázadását Valerianus fogságba esése váltotta ki, akkor nem csupán a legitim császár balul sikerült perzsa hadjárata tolódna át 260 nyarára, hanem Colonia Agrippinensis ostroma és Saloninus halála is. Ha LAFAURIENAK igaza van az egyiptomi Saloninus-érmékkel kapcsolatban, akkor Postumus az első *tribunicia potestast* 260 decemberében vehette fel, és ebből kifolyólag majdnem egy évvel későbbre tolódna az őt követő gall ellencsászárok fellépése is (például Victorinus nem 268, hanem 269 decemberében vehette fel a *tribunicia potestast*).

KÖNIG szerint az elméletet alátámasztja a Windisch-felirat (CIL XIII 5203) is. A rajta szereplő *consulok*, Saecularis és Donatus a 260. év legitim *consulai* voltak, és KÖNIG úgy véli, hogy a töredékes szövegben olvasható *augustus* Gallienust, míg a *caesar* Saloninust takarja, tehát Postumus lázadása nem 259 nyarán, hanem 260 nyarán robbant ki. KÖNIG ennél is tovább megy, és szerinte 260 nyara az alábbi események láncolatából állt: Valerianus fogságba esik keleten; Gallienus visszavonja a keresztényellenes rendeleteket, és emiatt a keresztények újra pápát választanak Dionysios személyében; Saloninus halála és Postumus hatalomra kerülése. KÖNIG szerint a *Liber Pontificalis* is téved, amikor azt állítja, hogy Dionysios 259. július 22-én szentelték fel, mert ez számításai szerint pén-teki napra esett, holott a magas egyházi tisztségeket a procedúrának megfelelően vasárnaponként iktatták be. 260. július 22. történe-tesen vasárnapra esik, tehát Saloninus 260 júliusa után halhatott meg, és halálhíre csak 260 szeptemberében jutott el Alexandriába, így már érthető lenne, miért verették még keleten a nevével ellátott pénzérméket.

A LAFaurie–König kronológiát tovább bonyolítják a kölni veréből kikerült *aureus*ok is, melyek Saloninust már *augustus*ként emlegetik, nem *caesar*ként. Ráadásul ezek kicsivel megelőzik Postumus első szériáját is.

Véleményem szerint a gall ellencsászárok kronológiájának rekonstruálásában a források ellentmondásossága miatt nehéz megdönthetetlen elméletet felállítani. LAFaurie és KÖNIG az új források említésével szükségessé tették a hagyományos kronológia elhagyását, de az ő hipotézisük sem ad megnyugtató választ a kronológiai problémákra. A kölni *aureus*okat a várost védelmező Silvanus *praefectus praetorio* parancsára verették, és egy célt szolgáltak: ellenpropagandát a lázadó Postumusszal szemben. Így ezek léte még nem zárja ki Postumus 259-es fellépését és a város hónapokig tartó ostromát, amire Zónaras is utal.

Emellett úgy vélem, hogy az alexandriai érmék is túlértékelték: az *augustus*ok és *caesar*ok nevei haláluk után is megjelentek érméken, és Gallienus inkább politikai megfontolásból hagyhatta a halott fia nevével veretett *aureus*ok terjedését. Így kívánta jelezni, hogy Valerianus fogságba esése után dinasztíája még erős, és képes megvédeni a keleti tartományokat a perzsákkal szemben.

A kronológia problematikusságának feloldására tehát új források kellenek.

Menekülés a kronológia útvesztőiből: támpontok egy új kronológiához

Egy új kronológia szilárd alapköve lehetne Marcus Simplicinius Genialis győzelmi oltára Augusta Vindelicorumból (mai Augsburgból; AE 1993, 1231), ami 1992-ben került elő. A felirat tartalma a következő: Postumus és Honoratianus consulságának évében (a „Gall Birodalom” 260. évének *consulai* voltak, de az érmék tanúsága alapján Postumus hivatalba lépésekor még nem volt császár)

Raetia és Germania Inferior katonái Május 1-je előtti 8. és 7. napon (260. április 23-án és 24-én) legyőzték a germánokat (alemannokat? iuthungokat?), a foglyokat kiszabadították, és e győzelem emlékére Marcus Sublicinius Genialis, Raetia helytartója adta át ezt a győzelmi oltárt Szeptember Idusa előtt 3 nappal (260. szeptember 10-én vagy 11-én). A felirat érdekessége, hogy Postumust az oltárállítás pillanatában már *augustus*ként említi. Így az első gall ellencsászár 260 áprilisának vége és szeptemberének eleje közötti bő négy hónap alatt foglalta el Colonia Agrippinensist, és öltötte fel a császári bíbort.

Véleményem szerint az augsburgi feliraton említett római győzelem után következnek azok az események, amikről Zósimos (1. 21) és Zónaras (12. 24) is beszámolnak: Postumus és Silvanus között vita támad, mert Postumus szétosztja a zsákmányt katonái között, amit Silvanus visszakövetelt tőle, mert Saloninusnak kívánta megtartani. Emiatt lázadnak fel a katonák, akik előbb Postumust császárrá kiáltják ki, majd Colonia Agrippinensist ostrom alá veszik. A 260-as lázadás tényét erősítik meg Postumus második *tribunicia potestasát* és első consulságát hirdető *antoninianusai* is.

A 261-es sorozat már második consulságát és harmadik *tribunicia potestasát* hirdetik, de ebből a szériából származnak a *Laetitia Augusti* („Az Augustus Öröme”) érmék is, melyek Britannia és Hispania békés behódolásáról tanúskodnak. Ezeknek hátlapjain ugyanis egy vízen suhanó gályát láthatunk, amiből kölcsönös tengeri utazásokra és hosszas tárgyalásokra következtethetünk a britanniai helytartók és Postumus követői között.

A *Restitutor Galliarum antoninianusok* és a *Germanicus Maximus aureusok* kemény germánellenes harcokról tanúskodnak a 262–264 közötti években. Postumus szüntelen hadjáratokon lehetett, nem tartózkodott fővárosában, Colonia Agrippinensisben, emiatt nem vállalt talán consulságot. Mindenesetre ezek az érmék kifejezték legfőbb politikai szándékát: megvédeni a rá felesküdtött provinciákat a betörő barbároktól.

KÖNIG szerint Postumus érméi közül jelentősek a *Hercules Deu-soniensis* és a *Hercules Magusanus antoninianus*ok. Deuso barbár település volt (Eindhoventől nyugatra fekvő Diessen), akárcsak Magusa (Utrechttól délkeletre fekvő Muyswinkel), és a batavusok lakták, akik közül többeket besorozták a római hadseregbe. KÖNIG a Hercules-érmékre két magyarázatot is talált: Postumus talán batavus származású volt, és Hercules szentélyek lehettek e településeken; vagy Postumus győzelmeket arathatott e térségekben, ezért bocsátott ki ilyen érméket az uralkodása alatt. Véleményem szerint az utóbbi válasz elfogadhatóbb, mert az érméken feltűnik Hercules mint harcos isten és mint ideális uralkodó, aki munkáit elvégezvén védi a provinciák lakosságát.

Gallienus mindössze egy alkalommal tett kísérletet a nyugati területek visszahódítására, és Postumus elleni hadjáratát a források alapján nagyvonalakban rekonstruálni lehet. A gall ellencsászár 266-ra datálható sorozatának *Internuntius Deorum* és *Mercurio Felicis* érméi egyes magyarázatok szerint Postumus győzelmét ünneplik, és a hadjárat így 265 nyarára tehető. A történeti beszámolók közül a *Historia Augusta* utalást is tesz az ellencsászár szerencséjére: Postumus vereségeket szenved ellenfelétől, és egy városba szorul vissza, amit Gallienus ostrom alá vesz, de a végső győzelem kapujában a legitim császár megsebesül egy nyílveszőtől, és kénytelen visszavonulni (SHA *Gall. duo* 4. 4; SHA *Tyr. Trig.* 3. 5).

Postumus halálának idejét is jól rekonstruálhatjuk Aurelius Victor és Eutropius segítségével: uralma 10. évében (a *tribunicia potestas* alapján 268-ban vagy 269-ben) fellázadt ellene Moguntiacumban Ulpius Cornelius Laelianus (homályos figura, valószínűleg Germania Superior helytartója), akinek felkelését leveri, de mivel nem engedi katonáinak kifosztani a várost, meggyilkolják (Aur. Vic. *Caes.* 33. 8–9; Eutrop. *Brev.* 9. 9).

A Moguntiacumot kifosztó katonák egyöntetűen Marcus Aurelius Mariust választják császárukká, amit a *Concordia Militum* feliratú

érmék, és az ezeknek a hátlapján ábrázolt kézfogas is bizonyít. Marius a gall ellencsászárok közül a „legfurcsább eset”: a római történeti beszámolók a katonacsászárok jellemző portréját adják róla (egy alacsony származású kovácmester), aki mindössze két-három napig uralkodott. Ez a rövid regnálási idő valószínűleg nem több írói fogásnál. Alátámaszthatja ezt a gyanút a *Historia Augusta* beszámolója is: ...*una die factus est imperator, alia die visus est imperare, tertia interemptus est* (SHA Tyr. Trig. 8. 2). Eutropius és Aurelius Victor azonos forrást használva csak kétnapos uralomról ír (Eutrop. Brev. 9. 9; Aur. Vic. Caes. 33. 12). Azonban a fennmaradt *antonianusok* alapján Marius jóval hosszabb ideig, DRINKWATER szerint legalább 3-4 hónapig uralkodhatott.

Marius meggyilkolása után a hatalmat Marcus Piavonius Victorinus szerzi meg, aki már komoly katonai és politikai előélettel büszkélkedett: Postumus *praetorianus* gárdájának tisztje, majd az ellencsászár *consultarsa* volt 266-ban vagy 267-ben. De Victorinus kapcsán a legjelentősebb forrás a gratianopolisi felirat (CIL XII 2228), ami arról számol be, hogy II. Claudius nevében Iulianus Placidianus megszállja a mai Grenoble-t, biztosítva így a Rhône folyóig a legitim császár befolyását. A felirat igazságát megerősítik a mai Vienne és Valence környékén előkerült mérföldkövek is II. Claudius nevével. De Victorinust más területi veszteség is éri: Hispania visszapártol a központi hatalomhoz. Ennek egyértelmű bizonyítéka, hogy Postumus halála után a gall ellencsászároknak nincsenek felirataik Hispaniában.

A római érmék (például a *Providentia Augusti* feliratú *antonianusok*) és a történetírók Victorinust jó hadvezérként tartják számon, egyedüli jellembeli hibája, hogy kéjvágyó nőcsábász volt (SHA Tyr. Trig. 6. 7; Aur. Vic. Caes. 33. 13). Ez okozta a halálát is: egy Attitianus nevű *actuaris* öli meg Treverorumban, mert Victorinus megpróbálta megerőszakolni a feleségét.

Nem összeesküvésről volt szó, mert a merénylet után senki sem lépett Victorinus helyébe, és a váratlanul fellépő hatalmi vákuumot az anyja, Victoria próbálta átmenetileg betölteni. Victoria végül a katonák lefizetésével Aquitania helytartóját, Caius Pius Tetricus Esuviust emeli hatalomra (Aur. Vic. *Caes.* 33. 14; Eutrop. *Brev.* 9. 10). Tetricus 271-ben vehette fel az első *tribunicia potestast*, és fennmaradt érdemei alapján 272–274 között mindhárom évben *consul* volt. Uralkodása folytonos harcokban telik (*Victoria Germanica aureusok* utalnak rá), és hatalma már korántsem szilárd: Faustinus, Belgica helytartója fellázad ellene (Aur. Vic. *Caes.* 35. 4), és a további lázadások elkerülése érdekében kénytelen hasonló nevű fiát maga mellé emelni *caesarként*. Utolsó érmesorozataiban az ifjabb Tetricus már nem csupán *caesar*, hanem apja *consultarsa* is.

A Tetricusok azonban így sem bírják már fenntartani hatalmukat. Aurelianus, a központi területek császára Palmyra legyőzése után a gall uzurpátorok ellen vonul, hadjáratára 274 tavaszán, nyarán kerülhetett sor. A római szerzők szerint Tetricus azonnal felismerte reménytelen helyzetét, és titokban még a csata előtt megadta magát: állítólag Vergilius híres *eripe me his invicte malis!* jajkiáltását küldte el levélben Aurelianusnak (Eutrop. *Brev.* 9. 13; SHA *Tyr. Trig.* 24. 3), és a döntő ütközet során elhagyta seregét. Egyes érmék alapján azonban a Tetricusok komoly ellenállására következtethetünk (például *Nobilitas Augustorum*, *Mars Victor antoninianusok*), így lehetséges, hogy komolyabb összecsapásra került sor Catalaunumnál 274 nyarán, ami végül a „Gall Birodalom” végét jelentette.

Létezett-e az Imperium Galliarum?

A válasz: nem. Ezt a terminust Eutropius vette át Tacitustól, és a korszakra vonatkozó források sehol máshol nem említik (Eutrop. *Brev.* 9. 9: *Victorinus postea Galliarum accepit imperium*). Egy olyan

nevű államalakulat, mint a „Gall Birodalom” tehát nem létezett a III. század közepén. Ugyanis a gall ellencsászárok az egész birodalom *augustus*ának tekintették magukat, bár sosem volt erejük Itáliába bevonulni, hiszen minden figyelmüket a rajnai *limes* védelme kötötte le. Postumus és utódai tehát a római császárok bevett szokásai szerint tüntették fel érméiken a szükséges címeket (pl. *imperator*, *caesar*, *pontifex maximus*, *tribunus*) és *cognomen*eket (pl. *pius*, *felix*).

A közigazgatás is római mintát követett: saját *senatus* (tagjai a gall nagybirtokos arisztokrácia), évenként választott *consulok*, saját *praetorianus* gárda, a *limes* menti provinciák élén a katonai tapasztalattal bíró *praesesek* is megmaradtak. A közigazgatás, a hadsereg felépítése egy az egyben római volt, nincs se gall, se germán hatás.

A gall ellencsászárok kronológiája és története bár problematikus és hiányos, a rendelkezésre álló ismereteink alapján azért elmondhatjuk, hogy nem voltak szeparatista törekvéseik, nem akartak új birodalmat alapítani. Voltaképp a IV. századi nyugati tetrarchák előfutáiraiként kormányozták a fennhatóságuk alá tartozó területeket.

Bibliográfia

- Aurelius Victor, S.: *Epitome de Caesaribus*, 34. Elérhető: <http://www.thelatinlibrary.com/victor.caes2.html>
- Aurelius Victor, S.: *Liber de Caesaribus*, 33–35. Elérhető: <http://www.thelatinlibrary.com/victor.caes.html>
- Inscriptiones Galliae Narbonensis Latinae. Corpus Inscriptionum Latinarum XII.* ed. HIRSCHFELD, O. Berolini 1888, 278.
- Inscriptiones trium Galliarum et Germaniarum Latinae. Corpus Inscriptionum Latinarum XIII.* ed. HIRSCHFELD, O. – ZANGEMEISTER, C. Berolini 1905, 39.
- Eutropius: *Breviarium ab urbe condita*, 9. 9–13. Elérhető: <http://www.thelatinlibrary.com/eutropius/eutropius9.shtml>

- Pollio, T.: *Gallieni Duo*, in: *Scriptores Historiae Augustae*. Elérhető: <http://www.thelatinlibrary.com/sha/gall.shtml>
- Pollio, T.: *Tyranni Triginta*, in: *Scriptores Historiae Augustae*. Elérhető: <http://www.thelatinlibrary.com/sha/30.shtml>
- Zónaras: *Epitomé Historiôn*. ed. DINDORFIUS, L. Leipzig 1868.
- Zósimos: *New History. Book I*. transcribed by PEARSE, R. (2002), London, Green – Chaplin 1814. Elérhető: http://www.tertullian.org/fathers/zosimus01_book1.htm
- BOURNE, R. J.: *Aspects of the Relationship Between the Central and the Gallic Empires in the Mid to Late Third Century AD with Special Reference to Coinage Studies*. Durham Theses, Durham University Studies 2000.
- DRINKWATER, J. F.: „Coin Hoards and Chronology of the Gallic Emperors”, *Britannia* 5 (1974) 293–302.
- DRINKWATER, J. F.: *The Gallic Empire. Separatism and Continuity in the North-Western Provinces of the Roman Empire A. D. 260–274*. Franz Steiner Verlag Wiesbaden GMBH, Stuttgart 1987.